

דגל הדיו מהר ציון למערת המכפלה

רעות אודם

מבוא

במאמר זה נעמוד על הקשר שהיה בין הר ציון לחברון ב-19 השנים שבין מלחמת השחרור למלחמת ששת הימים, ועל חיבור מיוחד במינו שהתרחש עם שחרור מערת המכפלה הודות לאיש ולאישה שלא הכירו זה את זה מעולם אך הכירו שניהם בעצמת המעמד ובגודל השעה.

מלחמת השחרור ותוצאותיה הותירו את מדינת ישראל הצעירה כמעט ללא אתרים קדושים בשטחה. מערת המכפלה, קבר יוסף הצדיק, קבר רחל, הר הבית והכותל המערבי שלמרגלותיו נותרו תחת משטר הכיבוש הירדני. קבר דוד בהר ציון הפך לאתר הקדוש היחידי כמעט בתחומי מדינת ישראל, ובהיותו אתר תפילה מקודש שלו מסורת יהודית ארוכת שנים, שימש האתר בשנים שלאחר המלחמה מעין תחליף לכותל המערבי, לקבר רחל וגם למערת המכפלה ולחברון.

מכיוון שהיה לאתר מורשת משמעותי, לאחר המלחמה נמסרה האחריות על הר ציון ועל קבר דוד למשרד הדתות, ובתפקיד הממונה על הר ציון שימש מנכ"ל משרד הדתות בעצמו: הרב שלמה זנוויל כהנא. הרב כהנא שימש גם כיו"ר 'האגודה למקומות קדושים', והיא שניהלה בפועל את המתחם המקודש בהר ציון. במהלך כהונתו יצק הרב כהנא כמה וכמה מסורות למתחם הר ציון, ובכללן שימוש בחידושי מסורות לצורך העצמת סמליות המקום וטקסיותו. ב-19 השנים שבהן הייתה הארץ מחולקת נערכו על ההר כל מיני טקסים שמטרתם חיבור האומה היהודית אל קורותיה ושורשיה.

טקסים ואירועים בהר ציון

אף על פי שהרב כהנא נתקל גם בביקורות שליליות על העמסת מסורות על ההר, נראה כי מבחינת מדינת ישראל היה תהליך העצמת הר ציון רצוי ומבורך. נשיא המדינה, שרים ואישי ציבור השתתפו בטקסים ובאירועים שנערכו על ההר ברוב עם. בשנות ה-50 נעשה הר ציון לאתר הדתי המרכזי של מדינת ישראל. עזריאל קרליבך, עורך 'מעריב', תיאר:

[...] הכל יודעים כי לפני הכיבוש לא היה ההר ממלא תפקיד נכבד בהווי המעשה שלנו. היום – משהו צומח על ההר, חיים מיוחדים רק לו. המקום ההסטורי העתיק היחידי שאנו מראים לתיירינו. ואנו מרכזים בו את כל היקר לנו. הבאנו לשם את עפרות קדושי השואה באירופה. את שרידי חורבות בתי הכנסת. ונרקמים חיים דתיים ולאומיים מסביב להר. עולים לרגל, שולחים מגידולי ההר לקישוט בתי הכנסת, שולחים מאבניו לבנייני האומה בגולה [...]

אי אפשר להתווכח על כך, כי תוך תקופה קצרה מאוד מאוד, ובלי אמצעים מלאכותיים רבים, הפך ההר למרכז לאומי, אבן שתייה לעליה לרגל, מקדש זכרונות כל תולדותינו, מקברו של דוד המלך ועד לפריצות חיילינו אל מעבר לחומה.¹

¹ ע' קרליבך, 'מקומות הקודש והתורפה', מעריב, 29 במאי 1950.

איור 1: מבקרים בהר ציון שנות ה-50

בהמשך הקים הרב כהנא את 'ועדת הר ציון', שתפקידה היה לעסוק בתכנון אדריכלי יהודי ולצקת תוספות תוכן להר ולסביבותיו, וחבריה פעלו לפיתוח מערכת טקסים הפרוסים לאורך כל השנה. הטקסים אפשרו ביטוי רגש דתי-ציוני-לאומי לגוונים, התאימו לכלל האוכלוסייה ועוררו עניין ציבורי נרחב.

זהו מדגם מהטקסים שהתקיימו על הר ציון משנת תשי"ח ועד תשכ"ז (1948–1967):

- טקס מכירת אדמות המדינה לקראת שנת השמיטה על הר ציון ;
- תפילת ראש השנה ברוב עם בהשתתפות נשיא המדינה ;
- טקס ברכת הילדים לפני יום הכיפורים ;
- ערבי יום הכיפורים – הדלקת נר לזכר קדושי השואה ;
- מעמד הקהל ;
- מעמד תפילה לשלום העולם ;
- הדלקת נרות לזכר הנופלים במלחמת העצמאות ;
- ט"ו בשבט – נטיעות בהר ציון שהובאו מאשל אברהם בבאר שבע ;
- ברכת כוהנים המונית ;
- סדר יום העצמאות ;
- טקס ברכת החמה ;
- טקסי חורבן ;
- טקס הדלקת הלפיד בחנוכה באמצעות לפיד אש שהובא ממודיעין ;
- יום קיבוץ גלויות – עם הגעת האוכלוסייה בארץ למיליון נפש .

בטקסים הרבים התקיימה על ההר גם האזכרה לזכר קדושי קהילת חברון :

אזכרה לזכר קהילת חברון

כמלאת 30 שנה להכחדת קהילת חברון,
התאספו אתמול מאות אנשים מילידי חברון
בהר־ציון.

המנהל הכללי של משרד הדתות פתח את
העצרת והביע גם את השתתפות שר הדתות
בצער הנאספים. מר אבישר דרש על חבריו
בתורה. הרב פסקר על חברון בנביאים,
הרב ונטורה קרא פרקי תהילים. החזן שטרן
ערך את האזכרה וקראו קינת ישגי חברון.
הנוכחים עלו למצפה הבית וצפו לעבר חב־
רון. הובעה תקוה שתאופשר הגישה למערת
המכפלה.

החרות 24 באוגוסט 1959

ביזמת הרב כהנא הוקמה מערכת מבנים וחדרים שמטרתה יציקת תוכן טקסי-דתי-פולחני על ההר,
כגון 'בית העתיקות על הר ציון', 'חדר כינור דוד' ועוד. 'תצפית הבית' שעל גג קבר דוד קיבלה משמעות
מיוחדת, ועלו אליה כדי לצפות באתרים המקודשים שמעבר לגבול. שיח נוצר בין האתרים הקדושים
ובין המעמד המתהווה של קבר דוד. 'בית העדות' שהוקם על ההר שימש מקום הנצחה מרכזי
למקומות הקדושים שמעבר לגבול והתקיימה בו תערוכה לכבוד המקומות הקדושים – קבר רחל,
מערת המכפלה והעיר העתיקה:

במסגרת תערוכות לואי לשנה העשור
מטעם הועדה להר ציון תתקיים תערוכה של
המקומות הקדושים בארץ. בתערוכה יוצגו
מפות של המקומות הקדושים, ציורים, תמונות
והומר ספרותי הקשור לנושא התערוכה
תיפתח לקראת תשעה באב לציון התיחדותנו
עם-הכהל המערבי ביום ב', ד' באב בשעה
1 אחה"צ, על הר ציון.

כדי למנוע את השתכחות המקומות הקדושים שמעבר לגבול החליט הרב כהנא לייחד שלושה שבועות בכל שנה "להתייחדות האומה והנוער עם שלושת המקומות הקדושים העיקריים: הכותל המערבי, מערת המכפלה וקבר רחל".² בפברואר 1957 יסד הרב כהנא כינוס לשירת האבות בחבל לכיש, ליד הרי חברון. בדצמבר 1957 נפתחה המחלקה לחקר המקומות הקדושים באוניברסיטת תל אביב, והעומד בראשה היה ד"ר ש"ז כהנא. בשנת 1954 התקיים טקס סיום כתיבת ספר תורה שכונה 'קוממיות' לזכר חללי מלחמת העצמאות. מטרת משרד הדתות הייתה כי הספר ישמר בהר ציון ובימי מלחמה יימסר לרבנות הצבאית לקריאה ולתפילה, לעודד את הרוחות בהזכרת גבורות ראשונים.³ ארון הקודש היה נייד לצורך השימוש במלחמה. בפועל לא נעשה בו שימוש, אבל מעשה זה בהחלט היה ציון דרך בעבור הרב גורן, והוא יישם את הרעיון בפועל במלחמת ששת הימים.

תושבי הר ציון בשנים אלו היו:

- תלמידי ישיבת התפוצות;
- חיילי נח"ל הר ציון;
- האמן דוד פלומבו ובני משפחתו;
- בני הזוג פולין ואלברט רוז.

חייל הנח"ל יוסי גיטלמן תיאר בזיכרונו את תושבי ההר:

[...] כהנא נתן לרב גולדשטיין, רב אמריקאי שעלה לישראל עם קבוצה של חוזרים בתשובה ומתגיירים, להקים בהר ציון את ישיבת התפוצות משפחת פלומבו, הבעל דוד ז"ל ואשתו, היו אמנים בפיסול בברזל. פלומבו הקים את שערי אוהל יזכור ביד ושם ואת שערי הכנסת. זה נתן לו פרסום עולמי כי השערים הנ"ל היו מיוחדים. כנראה מבחינה ביטחונית יש היום שערי כניסה אחרים לכנסת. בזמן שלא הייתה עבודה בדפוס אני ואחרים מהנח"לאים עבדנו אצלם בכל מיני עבודות.

פולין ואלברט רוז היו זוג מבוגר מאנגליה שהחליטו לעלות לישראל ולהתיישב בהר ציון. פולין, יהודיה משיחית ששמרה את העניין בסוד. הייתה מקורבת לבנות משפחתו של כהנא ולכן הם קיבלו אישור מד"ר כהנא לשפץ בניין הרוס בן שתי קומות. הבניין היה כ-100 מטר מעמדת "הברוש" של הירדנים. לרוב חברי הגרעין הדבר נראה הזוי ביותר, אפילו "מטורף", אבל הזוג רוז היו נחרצים ואמביציוזיים, ולפולין היה חלום להקים גינה בהר ציון ואט אט השיפוץ התקדם, הבנייה נגמרה והזוג המיוחד הזה עבר לגור בהר ציון. נוף מדבר יהודה וים המלח הנשקף ממרפסת ביתם היה מדהים. לבית הם קראו "אוהל" ומאחל אני על כל עם ישראל "אוהל" כזה. בדרום אפריקה הייתה להם חווה של יענים, שם אלברט רוז עשה את הונו. לאחר מכן חיו מספר שנים באנגליה ובשלהי ימיהם החליטו לעלות לישראל.

הבית רוהט בריהוט אנגלי מיוחד. הריפוד של הסלון והכורסאות נעשה מהבד של הלבוש של נטורי קרתא, "הפסים". הפסים הם בצבע זהב והבד מבריק, וכשנוגעים בו יש תחושה שהוא עשוי ממשי. גם גינה מדהימה הקימו מסביב לבית. בימים ההם ירושלים הייתה "קטנה" מאוד, והעירייה ארגנה תחרות הגינה "הכי יפה בירושלים". והם זכו לפחות פעמיים במקום שני. לביתם הם קראו "האוהל" להדגיש שהם יהיו מארחים כמו באוהל של אברהם אבינו. כך הם קיימו את מצוות הכנסת אורחים "לחומר" – מכל העולם הגיעו אורחים לתקופות קצרות וגם לתקופות יותר ארוכות, והכל בחינם על חשבון הבית. זכור לי אורח לא יהודי שהיה מגיע מאיי ברבדוס (סוף העולם) כדי לצום בהר ציון ביום כיפור. הוא הגיע מספר פעמים.

² מי ברש, ידיעות אחרונות, 20 בדצמבר 1950.

³ בר, 2007.

הייתה משפחה גרמנית שסבלה משלטון הנאצים, ההורים באו לעבוד קשה בבית הבראה של ניצולי שואה בשבי ציון ליד נהריה כדי לכפר ולו במעט על מעשי הנאצים, ואם המשפחה הייתה הולכת רק בבגדים שחורים. משפחת רוז הצליחו למצוא חתן גוי לבתם של ההורים הגרמנים, שהייתה כבר בגיל מתקדם. היו הרבה אירועי תרבות ב"אוהל", הרצאות שונות ומספר פעמים קונצרט בנבל עם אמנית מחו"ל שהייתה ידידתם. איזה צירוף מקרים: קונצרט בנבל כ-50 מטר מקבר דוד. היו להם קשרים טובים עם טדי קולק ראש העיר שהיה מספר פעמים בביתם ועם פוליטיקאים ושרים ישראלים. אלברט רוז שיפץ את חדר הנשיא שנמצא על התצפית של הר ציון והפך אותו לבית הכנסת שלנו. שם היינו מתפללים קבלת שבת בימי שישי גשומים, כאשר היה מזג אוויר טוב התפללנו על המצפה עם הפנים לכותל לכיוון צפון מזרח. כל יום שישי, כבר משעות הצהריים, היה אלברט רוז מנסה לתפוס כמה מהמבקרים ולבקש מהם להישאר לקבלת שבת להשלים לנו מניין [...]

לאחר התפילה משפחת רוז הייתה מזמינה את כל האורחים לקידוש קטן בביתם. אחד המתפללים הקבועים היה ר' אורי שהיה מגיע מביתו במחנה יהודה עם האוטובוס האחרון לפני שבת. יורד ליד מלון המלך דוד ובא ברגל להר ציון לקבלת שבת על המצפה בהר ציון, כל יום שישי הוא היה מגיע.⁴

איור 2: פולין רוז

איור 3. בית פולין ואלברט רוז בהר ציון (היום – המרכז הבין-תרבותי בירושלים)

⁴ אודס, 2016, פרק 5.

דגל הדיו מהר ציון

בספרה 'חלון על הר ציון' מתארת פולין רוז את ביקרם של חיילי הנח"ל בביתה במהלך המלחמה. מכיוון ששמרו על קשר רציף עם החיילים, הגיעו החיילים לבית רוז גם במהלך הלחימה. הם זכו לקבלת פנים אוהדת ביותר, לשתיה חמה ולאפשרות לישון או להשתמש בטלפון: בזיכרונותיה תיארה פולין את ימי המלחמה:

[...] ואז מפקד היחידה אמר לי: "אנחנו נכנסים עכשיו לעיר העתיקה. מנקודה זו בהר ציון ניכנס ונחבור לכוח נוסף כדי להיכנס לעיר דרך שער אחר. אבל אין לנו דגל, ואנחנו חייבים דגל!" הוא הביט בי: "תוכלי לעזור לנו? אין זמן לבובז". "בוא אתי", עניתי, ומיהרתי למעלה. לקחתי סדין מכיסוי המיטה וזכרתי שיש לי בקבוק חדש של צבע כחול. פרסנו את הסדין הלבן על שולחן המטבח ובהתרגשות ציירנו עם הצבע הכחול מגן דוד ושני פסים כחולים. לבי פעם בחזקה כשחיברתי את הדגל המאולתר למקל מהגינה ומסרתי אותו למפקד. צפינו בחיילים נוסעים עם הגיפ לכיוון העיר העתיקה ותהינו מה יקרה לחיילינו ולדגל המאולתר. מחשבות רבות חלפו בראשי. דגל זה יוצא מביתנו שעל הר ציון אל העיר העתיקה, האם הוא יהיה הדגל המבשר על הניצחון שייתלה על חומת העיר לאחר השחרור?⁵

בריאיון שערך ד"ר יוסף שרביט עם הרב גורן תיארה הרב גורן את הדברים מנקודת מבטו:

[...] הייתי יחידי עם הנהג שלי. רצייתי, עד מאוד, לתלות דגל על מערת המכפלה. הגעתי לחברון בסביבות 06:00 בבוקר. הדבר נמשך עד קרוב ל-08:00 ועוד לא התפללתי ורצייתי להתפלל בתוך המערה. סבלנותי החלה לפקוע. פתאום מצאנו ברזל שעמו נסינו להפיל את השערים. לא צלח הדבר בידנו. לבסוף שמענו טרטור של טנק. היה זה הטנק הישראלי הראשון. היה להם מוט ברזל, עמו פתחנו לבסוף את השערים. כמו כן לקחתי מהטנק דגל ישראל. הדגל הזה, שרצו לתלות על העירייה של חברון, בקשתי לתלות על מערת המכפלה. דגל זה לקחו הטנקיסטים מן הקישלה קרוב לשער יפו, בירושלים. אישה יהודיה שגרה בשכונה סמוכה, הכינה את הדגל הזה עבור מגדל דוד. דגל זה הובא לחברון. עליתי על הצריח של הטנק שרמן ותליתי את הדגל [...].⁶

חייל הנח"ל יוסי גיטלמן חיזק את סיפור מקור הדגל שנתלה במערת המכפלה:

בזמן שחיילינו היו בהר ציון הם ביקשו מגבי רוז דגל ישראל כדי לתלות אותו במקומות המיוחדים ששוחזרו. הדגל הגיע לידי של הרב גורן. מיד עם הכניסה לחברון ולמערת המכפלה דאג הרב גורן לתלות את דגל ישראל מעל מערת המכפלה. כך הגיע "דגל הדיו" שהגברת רוז הכינה למערת המכפלה.⁷

אם כן, נוכל לשער כי הדגל שהכינה פולין הוא אכן אותו הדגל שתלה הרב גורן מעל מערת המכפלה.

⁵ מתוך: רוז, 1973, פרק 7. את הקטע תרגמה מאנגלית רעות אודם.

⁶ רט, תשע"ג עמ'.

⁷ אודם, 2016, פרק 5.

איור 4: הרב גורן ודגל הדיו במערת המכפלה

מה אירע לדגל?

בהמשך הריאיון של ד"ר שרביט עם הרב גורן סיפר הרב:

בכ"ט באייר אה"צ, בשובי ממערת המכפלה לירושלים – הייתי צריך להמשיך בטיפול בזיהוי החללים. פגשתי את משה דיין בדרכו לחברון. עלו בליבי חששות, כי יכלכל את הצעדים, הקשורים למערת המכפלה, לטובת הערבים ובוזה תהיה נסיגה מההשגים שהשגתי. אמנם היה מתנופף דגל ישראל על מערה, אולם לא היה עוד כל סימן יהודי פנימה – כגון בית כנסת, ספרי תורה, סידורים חומשים וכו'.

עוד באותו לילה ממשרדי במטכ"ל לקחתי ארון קודש, ספר תורה ותשמישי קדושה. ביקשתי להזדרז ולקבוע עובדות ב"אהל אברהם" הוכנסו כל הפריטים האלה, כבר אור ליום שישי ל' אייר; ביקשתי מ"חיל הנדסה" לכסות את כל השטיחים; במשך החודש בו חיל הנדסה פעל לשם שיפוצים במערה, נסגרה המערה לערבים זולת עזרת הנשים שלהם. עד אשר משה דיין פגש בגיעברי ובקאדי של המערה ועשה עמם הסכם; סופר לי על הסכם זה על ידי משה דיין בכנסת ביום בו נחוג הנצחון של מלחמת ששת הימים. הוסכם כי תינתן להם בחזרה מערת המכפלה אמר. אחזה בי תדהמה. קיבלתי הוראה בכתב משר הביטחון והרמטכ"ל יצחק רבין, לפיה, ולדאוג כי יישמר במערה הסדר הראוי, באמצעות קצין אחראי על המערה:

(א) עלי להוריד את הדגל מן המערה המהווה מסגד מוסלמי.

(ב) עלי להוציא את ספר התורה וארון הקודש ואביזרי הקודש מן המערה.

(ג) בתוקף תפקידי כממונה על המקומות הקדושים תחת הממשל הצבאי, עלי להורות ליהודים הנכנסים למערה לחלוץ את נעליים כנהוג במסגדים.

לא האמנתי למראה עיני. עליתי מייד למשה דיין והבהרתי לו דברים קשים מאוד. האם ידוע לך כי הנך מסגיר את המקום השני בקדושתו בארץ ישראל – מערת המכפלה, המקום שנקנה ע"י אברהם אבינו, בו במשך אלפי שנים התפללו יהודים בבית כנסת ששהה בתוך המערה, עד אשר נאסרה עלינו הכניסה כליל ע"י הממלוכים. עם ישראל לא יסלח לך, אין זה מסגד, הם הפכו מקום יהודי למסגד ואף לכנסיה ושוב למסגד. זו זכותנו להישאר כאן, שכן שבנו אל מקום יהודי שנשדד ממנו. הוספתי ואמרת – "על הדגל לא אתווכח איתך – אדוני השר – אף על פי שלפי דעתי על הדגל להוסיף ולהתנוסס מעל המערה, אני לא אוריד את הדגל אבל אם תשלח קצין להורידו לא אצא למאבק אל כך; אולם לגבי שתי ההוראות הנוספות – לא אתן להוציא את ספר התורה, או את ארון הקודש ולא אתן כי יחלצו נעליים בהיכנס יהודים למערה" [...]

היו לו דרכים משלו לנהל ויכוחים עם כל האלופים. היה מאפשר לדבר, ועל כן דברתי שעה וחצי על מערת המכפלה – ההיבטים ההיסטוריים שלה ועל מקומה בתודעה היהודית אחרי הר הבית. חשבתי כי שכנעתי. אלא שעל מפתן הדלת, שב והתעקש כי אמלא הוראותיו האמורות. הודעתי לו מפורשות כי לא אקיימן ובוזה אני מסרב פקודות אלה. עזבתי את המשרד שלו במנוסה. במשרדי ניסחתי מכתב למשה דיין. האמנתי כי מכתב זה ישנה את דעתי באורח מוחלט למחרת, לפנות ערב, קבלתי מכתב מהמטכ"ל ובו תיקון שתי ההוראות האחרונות, לפיו ביצוען נדחה עד להוראה חדשה [...]. משה דיין שלח סרן להוריד את הדגל מעל המערה. קצין זה עתיד לההרג בתאונת דרכים מספר ימים מאוחר יותר. עוד כשהיה בחיים ביקשתי את הדגל, בתמורה ביקש תנ"ך מהודר, שנתתי לאלופי צה"ל. כשנהרג בקשתי את הדגל מאלמנטו. מפאת מקוריותו מאוד היה חשוב לי לקבל את הדגל. עד היום לא קיבלתי.⁸

בעדויות של לוחמים ממלחמת ששת הימים (החטיבה הירושלמית וחטיבת הצנחנים) סיפרו החיילים שלא הכול הבינו את גודל הנס ואת משמעות האירוע ההיסטורי שהיו שותפים לו.⁹ הרב גורן, בהקפדתו על השבת הסמלים היהודים וסממני המלחמה היהודים נתן 'קריאת כיוון יהודית', שימש השראה לחיילים, נתן להם תעצומות נפש ועורר בהם צורך להגיע אל הר הבית, למערת המכפלה ולקבר רחל ולצקת לאירועי השחרור את המשמעות ההיסטורית היהודית השונה מכיבוש יעד – אסטרטגי ככל שיהיה במלחמה.

רשימת קיצורים ומקורות

אודם, 2016	ר' אודם, חלוצים בין החומות , יהוד 2016.
בר, 2007	ד' בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, 1948–1968 , ירושלים 2007.
הראל, 1972	י' הראל (עורך), שער האריות , מערכות 1972.
רוז, 1973	P. Rose, Window On Mount Zion , Tel Aviv 1973.
רט, תשע"ג	א' רט, בעוז ותעצומות – אוטוביוגרפיה של הרב גורן , תל אביב תשע"ג.

⁸ רט, תשע"ג, עמ' .

⁹ ייחודים עם הצתה מאוחרת, הראל, 1972, עמ' 222, 227.